

NYELVÚJÍTÁSI TÖREKVÉSEK AZ ÚJ MORDVIN BIBLIAFORDÍTÁSOKBAN

KERESZTES LÁSZLÓ

Az Oroszországban (és közben a Szovjetunióban) élő kisebb finnugor népek írásbeliségének kialakulása és problémái jól ismertek. E népek az ismeretlenség homályából főleg a 18. század expedícióinak jóvoltából kerültek ki, amelyek során a tudós gyűjtők és kutatók szójegyzékeket készítettek a finnugor nyelvekből is. A 19. század elején központi kezdeményezésre megkezdődött a biblia részleteinek, főként az Újszövetségnek a fordítása, a hitoktatásnak és a hit gyakorlatának céljaira pedig katekizmusok és bibliai olvasmányok készültek. Ezek a fordítások jelentik az irodalmi nyelvek kialakulásának kezdeteit.

A modern irodalmi nyelvek kimunkálásának az a célja, hogy a vallásgyakorláson túlmenően használhatók legyenek a közigazgatás, a jog és a tudományok területén is. A bibliarészletek, majd a teljes biblia lefordításától azonban igen hosszú út vezet a modern nemzeti nyelv kialakulásáig. E rögzös úton azonban minden népnek végig kellett és kell mennie ahhoz, hogy modern értelemben vett nemzetté váljon. A finnugor népek közül ezt az utat végigjárták már az önálló államisággal rendelkező észtek, finnek és magyarok is, és ma már tudjuk, milyen jelentős szerepet játszottak e finnugor népek irodalmi nyelvének kialakulásában a bibliafordítások.

A mordvinok különösen nehéz helyzetben voltak és vannak, hiszen a kedvezőtlen oroszországi (közben szovjet) viszonyokon túlmenően a nyelvi széttagoltság és széthúzás problémáival is meg kell küzdeniük. A bibliafordítók egyben mindig nyelvújítóknak számítanak. Damaszkín püspök 1785-ös erza szótára csak 1971-ben jelent meg Feoktyisztoz jóvoltából, így nem lehetett hatással a mordvin irodalmi nyelv kialakulására. Az 19. század eleji erza és moksa evangéliumfordítások és katekizmusok készítői talán ismerték Damaszkín kéziratos szójegyzékeit, e fordítások mindenesetre jelentős nyelvújítási törekvéseket tükröznek. A második hullámban készült fordítások a 19. század végén és a 20. század elején kutatásaim szerint kevesebb neologizmust tartalmaznak, több bennük az orosz terminológia, mint elődeikben. Paasonen nyelvjárási szótára nem tartalmaz általában ilyen adatokat, mert a 19. század végén a pogány hagyományok feltérképezését tartották elsőrendű feladatnak, így a szókincsnek erre a részére a finnek sem fordítottak kellő gondot. Pedig Paasonennak igen nagy volt a tekintélye: őt kérték föl az evangéliumfordítások nyelvének revideálására. Az októberi forradalom utáni irodalmi nyelvalkotási törekvések nem az egységes mordvin irodalmi nyelv irányába hatottak, hanem erős differenciáló hatások érvényesültek, amelyeknek megfelelően két mordvin irodalmi nyelv született.

Még az új irodalmi nyelvi szótárak (erza–orosz 1993 és moksa–orosz 1998) sem vették fel a hitélet terminológiáját. Nem csoda, hogy a modern bibliafordítások készítői igen nehéz helyzetben voltak, amikor tervbe vették a gyermekeknek szánt bibliai történetek fordítását. A bibliából készült egy orosz alapváltozat (Детская

Библия), amely a különböző finnugor nyelvek fordítói számára is segítségül szolgált. Ennek segítségével elkészült az erza (Библиянь ловномат 'Bibliai olvasmányok' 1993) és a moksa (Идень Библия 'Gyermekbiblia' 1999) fordítás. Azoknak a mordvin gyerekeknek, akik a falvakban még nemigen tudnak oroszul, mert csak az iskolában kezdenek tanulni, nem lehet hitet terjeszteni orosz terminológiával. Ennek megfelelően a fordítók maximálisan törekedtek arra, hogy mordvin terminológiát alkossanak. Ezek az új fordítások jóval kevesebb orosz eredetű elemet tartalmaznak, mint például a 20. század elejiek.

Az új fordításokban jól megfigyelhetők azok a nyelvújítási módszerek, amelyek a finnugor nyelvcsalád agglutinatív voltából eredően, a többi finnugor nyelvekben is fellelhetők. Ezek a következők:

Erza típusok:

- 1) Az erza-mordvin szavak a bibliafordításokban új jelentésben vagy jelentésárnyalattal használatosak: E *azoms* 'áldoz, pogány áldozatot mutat be' > 'szentel', *azor* 'úr' > 'Úr', *varčavtoms* 'leselkedik; megpróbál' > 'kísért', *velmev'ems* 'megfordít' > 'feltámaszt', *navams* 'márt' > 'keresztel', *vad'ems* 'ken' > 'felken' stb.
- 2) A szóképzés a szókincs gyarapításának igen produktív módja: *T'ejica* 'Teremtő' (< *tejems* 'csinál'), *Tonavtij* 'Mester' (< *tonavtoms* 'tanít'), *ozatks* 'trón' (< *ozams* 'ül'), *S'ormadovks* 'Írás' (< *sormadoms* 'ír'), *sodavks* 'csoda' (< *sodams* 'tud') stb.
- 3) Képző keletkezhetett ritkábban önálló szóból is: *lomañluv* 'emberiség', *vejseñluv* 'szövetség, egyezség' (< *luv* 'rend') stb.
- 4) Érdekesek a kopulatív összetételek; ezzel a lehetőséggel a mordvin fokozott mértékben él: *meñel't-mastort* 'mennye-föld' > 'világ', *saliča-mašt'hiča* 'lopó-gyilkoló' > 'lator', *ñejij-ma'rij* 'látó-halló' > 'szemtanú' stb.
- 5) Az egyéb összetételek jelentik a szóalkotás másik igen eleven lehetőségét: *valvel'avks* 'parabola, példabeszéd' > 'példabeszéd' (*val* 'szó' + *vel'avks* 'fordulat'), *šnamomoro* 'dicsének' > 'himnusz' (*šnams* 'dicsér' + *moro* 'ének'), *ojuma'ks* 'olajfa' (*oj* 'vaj' + *uma'ks* 'gyümölcsfa') stb.
- 6) Ritkán található elvonás: *ar'ne* 'tisztelet' < *ar(t)ñems* 'becsül, tisztel' stb.
- 7) Egyéb módozatok: *armo* 'angyal' < ismeretlen eredetű szó vagy *čopača* 'bálvány' (régí szó felújítása).
- 8) Sokszor megmaradt az orosz szó: *jevangel'ija* 'evangélium', *Bibl'ija* 'Biblia', *apostol* 'apostol', *Meššija* 'Messiás', *rabbi* 'rabbi' stb.

Moksa típusok:

- 1) A moksa-mordvin szavak ugyancsak új jelentésben vagy jelentésárnyalattal használatosak: M *azams* 'áldoz, pogány áldozatot mutat be' > 'szentel', *azar* 'úr' > 'Úr', *velmams* 'megfordít' > 'feltámaszt', *vad'ems* 'ken' > 'felken', *luvams* 'olvas, számol' > 'tisztel' stb.
- 2) A szóképzés a moksában is igen eleven: *T'ijica* 'Teremtő' (< *lijams* 'csinál'), *Id'is* 'Megváltó' (< *id'ams* 'szabadít'), *Tonaftij'änke* 'Mester' (< *tonaftams* 'tanít'), *S'ormatf* 'Írás' (< *sormadams* 'ír'), *sotks* 'szövetség' (< *sotams* 'köt'), *kučf* 'apostol' (< *kučams* 'küld') stb.

- 3) Képző válhatott ritkán önálló szóból is: *azærksši* ‘uraság’ (*ši* ‘nap’), *lomañnal* ‘emberiség’ (*nal* ‘csoport’) stb.
- 4) Kopulatív összetételek itt is találhatók: *meñal’ëñ-mastærëñ* ‘mennynek-földnek’ > ‘világnak’, *ñajis-azændis* ‘látó-beszélő’ > ‘szemtanú’ stb.
- 5) Az egyéb összetételek jelentik a szóalkotás legproduktívabb módját: *valvelafks* ‘parabola, példabeszéd’ > ‘példabeszéd’ (*val* ‘szó’ + *velafks* ‘fordulat’), *šnamamora* ‘dicsének’ > ‘himnusz’ (*šnams* ‘dicsér’ + *moro* ‘ének’), *məlvij* ‘akarat’ (*məl* ‘ész’ + *vij* ‘erő’), *vajmař* ‘olajfa’ (*oj* ‘vaj’ + *mař* ‘bogyó’), *iñaru* ‘szent’ (*iñä* ‘nagyon’ + *aru* ‘tisztá’) stb.
- 6) Elvonásra a moksa fordításban eddig nem találtam példát.
- 7) Egyéb módozatok: *šopača* ‘bálvány’ egy régi szó felújítása, hasonlóképpen a *jurəm* ‘nemzetség’ szó is.
- 8) Megmaradhatott az orosz szó: *jevangel’ija* ‘evangélium’, *Biblija* ‘Biblia’, *apostol* ‘apostol’, *angel* ‘angyal’, *Meššija* ‘Messiás’, *rabbi* ‘rabbi’ stb. esetében.

Más-más megoldás található az erzában és a moksában a következő fogalmakra: ‘kísért’: E *varčavtoms* ‘leselkedik; megpróbál’, M *tæräñams* ‘igyekezik; próbálgat’; ‘keresztel’: E *navams* ‘márt’, míg a M *käständams* ~ *křäständams* < az oroszból került át; ‘csoda’: E *sodavks* (< *sodams* ‘tud’), M *ačërma* ‘csoda’ (nyelvjárási szó, jelentése ‘gyűlölet’, de a fordító nyelvjárásában ‘csoda’); ‘lator’: E *saliča-maštñica* ‘lopó-gyilkoló’, M *ñelgi-šavi* ‘rabló-gyilkoló’; ‘szövetség, testamentum’: E *vejsen’luv* ‘egyezség’ (< *luv* ‘rend’), M *soťks* ‘szövetség’ (< *soťams* ‘köt’); ‘Szentlélek’: E *Ojmejalt* ‘lélek + szél’, M *Vajmakožf* ‘lélek + levegő’; ‘áldozat’: E *anoks* (< *anoms* ‘kér’), M *ozkažñä* ‘áldozat’ (< *ozams* ‘imádkozik’ + *kažñä* ‘ajándék’) stb. Ezek a szóalkotási módok a fenti típusok keveredéséből jöttek létre. – Nyilvánvalóan tükörfordítás a ‘böjt’: E *ineči*, M *očuši* ‘nagy nap’. A ‘tenger’ kifejezésére nincs a finnugoroknak ősi szavuk. Az erzában található az *ineved* ‘nagy víz’, ennek mintájára alkothatta a moksa fordító a M *očuved* szót, amely szintén ‘nagy víz’. Ennek megfelelően Noé bárkája M *očuvenč* ‘nagy hajó’ lett. Az ‘ünnep’ a fordításokban általában: E *pokšči* ‘nagy nap’, M *ilaši* ‘ünnepnap’. A különbségek ellenére jól megfigyelhetők az egységes fordítási elvek és módok.

A két évszázad bibliafordításai alapján az első – sajnos még felületes – elemzések arra engednek következtetni, hogy a 19. század eleji próbálkozások teret engedtek a nyelvújítási törekvéseknek, és ilyenképpen az irodalmi nyelvek kimunkálása is tudatosan folyt. Az orosz terminológiát mordvin kifejezések váltották fel. A század második felének termésében már több orosz kifejezés található. Ebből levonható az a következtetés, hogy a nyelvújítási elvek háttérbe szorultak. A szovjet korszakban szó sem lehetett egyházi szövegek fordításáról és kiadásáról. A peresztrojka és a glasznoszty idején már egyes mordvin kollégák suttogva el merték mondani, hogy készülnek az új fordítások. A mordvin anyanyelvű gyermekeknek szánt bibliai történetekben nem lett volna célszerű orosz szakszókincset használni. A fordítók átértékelték az anyanyelv és az ifjúság iránti felelősségüket, és bátrabban nyúltak a nyelvújítás eszközeihez. Az új kiadásokban megkíséreltek az orosz mellett mordvin kifejezéseket alkotni például az ‘apostolra’: E M *apostol* ‘apostol’, M *kučf* ‘apostol’ (*kučəms*

‘küld’), a ‘katakombára’: E *kevpotmar* ‘kőpince’, M *pandapotmar* ‘hegypince’ stb. A majdani szövegek korpuszok számítógépes elemzése várhatóan pontosabb képet ad a nyelvújítási erőfeszítésekről.

Ilyen elemzést nemcsak a mordvinra, hanem a többi finnugor nyelvre is el kellene készíteni. A fenti szóalkotási módok minden bizonnyal fellelhetők a többi finnugor nyelvekben is. Az egységes (orosz) alapszöveg kitűnő lehetőséget teremt a fordítások összehasonlítására. A Debreceni Egyetem finnugor kutatási és doktori programja ezt a célt kívánja megvalósítani, és ezúton csatlakozásra hív föl minden finnugrista korosztályt, aki érdeklődik e téma iránt.

Érdeemes lenne összegyűjteni a legfontosabb bibliai szakszavakat. Célszerű lenne nemzetközi kutatócsoportot létrehozni a bibliafordítások kutatására és a belőlük adódó tapasztalatok levonására. Fontos lenne sort keríteni egy alapos összehasonlító vizsgálat elvégzésére, a neologizmusok szótározására, hiszen a tapasztalatok minden bizonnyal hasznosak lennének az irodalmi nyelvek további csiszolásához. Igen jó lenne, ha a bibliafordítások szókinccse közkinccsévé válna a mordvin (és a többi finnugor anyanyelvű) ifjúságnak, mert ez jelentősen elősegítené a gyermekek nyelvi fejlődését, a módszerek és a magatartás visszahatna az anyanyelv nemzetivé (az oroszról elérővé) válásában a tudomány, a közigazgatás, majd a jog terén is.

IRODALOM

- Детская Библия.* (Ред. Б. Арапович и В. Маттелмяки). Москва, Российское Библейское Общество 1997.
- Библиянь ловномат.* (Перевод: Н. С. Адушкина, В. С. Щемерова, Д. Т. Нагькин). Стокгольм–Хельсинки 1993.
- Идень Библия.* (Перевод: Валентина Мишанина). Хельсинки–Стокгольм 1999.
- Новый Завет.* (Printed by: The Bible League, South Holland, USA. [sine anno])
- Újszövetségi Szentírás.* (Görög eredetiből fordította P. Békés Gellért és P. Dalos Patrik). Budapest 1992.

NEOLOGISMS IN THE NEW MORDVIN BIBLE TRANSLATIONS

LÁSZLÓ KERESZTES

The development and problems of literacy among the minor Finno-Ugric peoples in Russia (and intermittently the Soviet Union) are well-known. Mordvins were, and still are in a very difficult situation, for beyond the conditions in Russia (intermittently the Soviet Union), they are faced with the problems of division and strife. Bible translations are also counted as language reformers, too. Bishop Damaskin's Erzya dictionary of 1785 was only published in 1971 in Feoktistov's edition and thus it could have no influence on the development of Mordvin literary language. The translators of the early 19th century Erzya and Moksha gospel-translations and the makers of catechisms were perhaps familiar with Damaskin's manuscript word-lists, but had to rely on themselves mostly. These translations, however, reflect significant efforts at language reform. Translations made in the second wave at the end of the 19th century and in the early 20th century contain fewer neologisms, but more Russian terminology than in their predecessors according to my research findings. Paasonen's dialectal dictionary does generally not contain such data, for in late 19th century they considered their main job to survey heathen traditions. Paasonen was, however, a great authority: he was requested to the revision of the gospel translations. Efforts of literary language training after the October revolution did not point towards a common literary language, but those were strong influences towards marked differentiation, and two Mordvin literary languages were born as a result.

Even the new dictionaries (Erzya-Russian 1993 and Moksha-Russian 1998) did not include the terminology of religious life. No wonder that the makers of modern Bible translations were in a very difficult situation. A Russian basic version of the Bible was made (Детская Библия 'Biblical readings' 1983, 1990) which also functioned as an aid to translators of various Finno-Ugric languages with the help of this they made the Erzya (Библиянь ловномат 'Biblical readings' 1993) and the Moksha (Идень Библия 'Children's Bible' 1999) translation. Among those Mordvin children who yet know no Russian in the villages, for they only begin it at school, no religion can be taught with Russian terminology. Therefore, translators tried very hard to create a Mordvin terminology. These new translations contain much fewer elements of Russian origin than those of the early 20th century.

The new translations lend themselves to observing the methods of neologism that can be found in the rest of the Finno-Ugric languages and originate in the agglutinative character of the Finno-Ugric family of languages. The most important types are listed in my paper:

1. Mordvin words are used in new senses or with a somewhat modified meaning
2. Word-formation, derivation